

УДК 0069.02(477.61)(091)

Н. М. Радченко

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ ЛУГАНЩИНИ,
1835 Р. – ПОЧАТОК ХХ СТ.**

Витоки зародження музейництва Луганщини, початок формування його основних напрямків та традицій, які існують до сьогодні, дослідження процесів створення музейних фондів зібрань та їхнього змісту довгий час залишалися недослідженою темою. Однією з причин такого становища є відчутна недостатність відповідних джерел інформації. Адже під час Національно-визвольних змагань та воєнних подій було втрачено практично всі дореволюційні архівні фонди м. Луганська, архіви та колекції перших музеїв краю. Саме тому процес дослідження історії музейництва Луганської області розпочато з пошуку та аналізу джерел.

Питання становлення музейної справи регіону на сьогодні висвітлено лише у аспекті дослідження біографії її засновників, насамперед, це праці Г. Довнара та Ю. Темника [1; 2; 3].

Першими музеями Луганської області довгий час вважаються заклади, засновані у 20-х рр. ХХ ст. Однак, будувалися вони, спираючись на вже існуючі музейні традиції, на столітній музейний досвід регіону. І хоча свідчень про діяльність справді перших музейних осередків краю дуже мало, вони певною мірою розкривають зародження музейної справи Луганщини. Це дві групи документів: Мінералогічного музею Луганського ливарного заводу (1835 р.) та Луганської міської ради, Слов'яносербського і Старобільського повітових земських зібрань (1906–1912 рр.).

Звістка про перший музейний заклад Луганського краю відноситься до 1835 р., коли вперше в документах Луганського ливарного заводу згадується Мінералогічний музей [4]. Не випадково, для відомого своїми корисними копалинами Луганського краю перший музей регіону був саме мінералогічний. Заснований він був при Луганському ливарному заводі (1795–1887 рр.). Ось як описується завод у нарисі В. Донецького за 1859 р.: "Тепер ретельно перерахуємо устрій та заклади Луганського заводу. Він нараховує 1 162 будинки, 3 церкви, одна з яких у Кам'яному броді, є бібліотека з гірничим заводським музеєм; у якому зберігаються всі геогностичні зразки Донецького кряжу і частиною навколишніх місць конхіологічна колекція живих та викопних мушель у кількості 2 039 штук, пожертвована інженер-майором Іваницьким" [3, с.58]. Це остання згадка про роботу даного музею. Отже, завдяки зазначеним свідоцтвам ми можемо встановити час існування Мінералогічного музею – 1835–1859 рр.

Документів, які безпосередньо стосуються музею, залишилося лише два. Це – "Описаніє Мінерального Музеума Луганського литейного

завода приобретенного покупкою и собственнымъ собираніемъ порціонныхъ офицеровъ, по Новороссійскому Краю, въ окрестностяхъ оногo завода" [4, с.1–63] і "Выписка изъ записки Полковника Соколова отъ 8 февраля 1835 г. Относительно описанія Минераловъ Кабинета Луганского завода" [4, с.64–65].

Саме останній містить інформацію стосовно засновника музею – Густава Гесса де Кальве: "Найбільша частина мінералів, що складають цей кабінет, куплені покійним Гесс де Кальве" та щодо Євграфа Ковалевського: "...Геогностична ж колекція даного округу, завдяки зусиллям Генерал Майора Є. П. Ковалевського, у повному "совершенстві" у нас" [4, с.64]. І якщо Гес де Кальве створив Мінералогічний музей, то Євграф Ковалевський – та людина, яка перетворила цей музей на дійсно науково-дослідний центр Донбасу.

Г. Г. де Кальве (1784 р. – рік смерті невідомий), доктор філософії, музикознавець, композитор, журналіст, письменник, старший член правління Луганського ливарного заводу (1816–1822 рр.), гірничий начальник Луганського ливарного заводу (1822–1827 рр.). Народився в м. Пешта (Австрійська імперія). Навчався в Празькому та Падуанському університетах. Спочатку служив гусарським офіцером у австрійській армії, згодом перейшов до російської армії. У 1810 р. він отримав відставку і вирішив залишитися в Росії. В цьому ж році після одруження на С. Мечниковій, зі старовинного дворянського роду, переїхав і оселився у її маєтку у с. Серафимівці Куп'янського повіту Харківської губернії. З 1816 р. – старший член правління Луганського ливарного заводу.

Біографія Гесса де Кальве детально описана в працях Г. Довнара, Ю. Темника [1; 2; 3]. Й. Миклошевський писав про Г. де Кальве як про талановитого музикознавця, А. Формозов – як про дослідника історії кам'яного віку; у праці І. Масанова про нього говориться як про письменника [5; 6; 7].

Сам Гесс де Кальве був автором значної двотомної праці "Теория музыки" та багатьох статей на різноманітну тематику (краєзнавчі, історичні, археологічні тощо), зокрема: "Опыт исторического исследования об образовании человеческих способностей, в особенности по части минералогии", "О чихании или о причинах желания при сем здоровья", "О шуточном и смешном", "Несколько слов о древних рудниках в Сибири" та багатьох інших, надрукованих у журналах: "Український вісник", "Син отечества", "Отечественные записки", "Соревнователь" [2, с.250–251]. "Статті Густава Гесса де Кальве, – пише Ю. Темник, – свідчать про широкі знання, глибоку логіку і незвичайний літературний талан автора. Діапазон тем, яким присвячені статті, свідчать про широке коло інтересів автора" [2, с.251–254].

Стосовно діяльності де Кальве на посаді начальника Луганського ливарного заводу залишилося досить багато документів [2, с.258–261, 263–264, 267, 269]. Частина їх безпосередньо стосується справ заводу, інша – організованих Г. де Кальве закладів: гірничої школи "для

мастерових" (1923 р.), шпиталю (1824 р.), зразкової ферми в с.Красний Яр (1985 р.), першої метеорологічної станції на Донбасі, організації геологічно-дослідницьких експедицій (1820 та 1823 рр.), вже вищеназвані документи – заснування Мінералогічного музею. Тобто, за час його керування на Луганському ливарному заводі відбувався ряд змін, які впливали не лише на підприємство, але й на регіон в цілому. Й серед них – заснування музейної справи.

У 1820 р. Гесс де Кальве організував пошукову геолого-дослідницьку експедицію Луганського заводу, комплектував її досвідченими гірничими спеціалістами та мастеровими. В подальшому він пильно стежив за її роботою, затверджував перші геологічні карти та описи досліджених районів. Наступні пошукові партії 1822 та 1823 рр. було розширені, і Г. де Кальве, за підтримки директора Гірничого кадетського корпусу Є. Мечникова, придбав колекцію мінералів у Музеї Гірничого кадетського корпусу спеціально для вивчення її гірничими офіцерами, мастеровими та робітниками геолого-дослідницьких партій різноманітних мінералів.

У 1826 р. Гесса де Кальве за анонімним доносом було звинувачено в тому, що він розпоряджався державними коштами не за призначенням, а саме: незаконно витрачав державні гроші на ремонт і будівництво, на придбання лісу, провіанту, волів за ринковими цінами, використовував дорогий уральський чавун не за призначенням. Пізніше додалося звинувачення в тому, що він витрачав кошти на облаштування зразкової ферми більше, ніж було виділено державою. Матеріали справи свідчать, що де Кальве спростував всі звинувачення доказами та документами, але все ж його звільняють спочатку з посади начальника Луганського ливарного заводу у 1926 р., залишаючи керувати фермою, а за вироком суду 5 листопада 1831 р.: "...Відсторонити Гесса де Кальве від служби як неблагонадійного, до жодної справи не допускати, надписати це на документах і опублікувати повсемісно. Більш того у поповнення збитку казни, що трапився внаслідок його неправильних розпоряджень, покласти на нього відповідальність у тій переплаті, яку він при заготовці провіанту за весь час його керівництва всупереч справочних цін зробив, а саме на суму 5 747 карбованців 17 копійок... в число сум Луганському заводу" [2, с.82–283].

Гесс де Кальве від'їхав до свого маєтку в с. Серафимівці Куп'янського повіту Харківської губернії й поступово виплачував борг, останній документ, де він згадується, датований 1836 р. "О взыскании долга с бывшего начальника Луганского литейного завода Гесс де Кальве" [13, с.282–284]. Подальша доля Г. де Кальве невідома. Лише в 1862 р. було видано його працю "Лечение болезней посредством музыки" [2, с.284]. Сьогодні його ім'я повертається до історії музейництва України як засновника музейної справи Луганського краю.

Євграф Петрович Ковалевський – почесний член Петербурзької Академії наук Росії (з 1849 р.), губернатор Томської губернії (1830–

1853 рр.), директор Департаменту гірничих і соляних справ (1837–1856 рр.), міністр народної освіти Росії (1858–1861 рр.). Народився він 10 (23) грудня 1790 р. в с. Ярошенка Харківської губернії у сім'ї, що належить до одного зі старовинних українських козацьких родів. Закінчив Гірничий кадетський корпус і для отримання практичного досвіду був направлений працювати на Луганський завод. Є. Ковалевський був надзвичайно талановитою людиною з цікавою біографією. Найповніші біографічні дані Євграфа Петровича Ковалевського містить книга П. Ковалевського "Рід Ковалевських за 300 років (1651–1951)" [2, с.217, 229]. Його ім'я зустрічається в багатьох роботах, пов'язаних з історією Луганського краю та безпосередньо історією геологічних досліджень Донбасу: Г. Бакулева, В. Подова, Ю. Темника та інших [2; 3; 8; 9].

Саме зацікавленість Є. Ковалевського в геологічному дослідженні регіону привела до набуття новоствореним Мінералогічним музеєм науково-дослідницьких функцій. Є. Ковалевський неодноразово звертався до Гірничого департаменту, наголошуючи на необхідності й важливості ґрунтового геологічного вивчення Донецького краю, вперше – ще будучи практикантом на Луганському заводі (гірничий інженер Луганського ливарного заводу з 1811 по 1818 рр.) – "Краткое описание устройства и работы Луганского литейного завода в виде полугодового отчета, представленного практикантом Ковалевским. 1811 г." [2, с.183–185].

Є. Ковалевський організував спеціальні пошукові партії, очолювані інженерами заводу, сам неодноразово брав у них участь, детально вивчав результати експедицій. Дослідники історії геологічних досліджень Донецького кам'яновугільного басейну Б. Новік, В. Пермяков, Е. Коваленко відзначали, що Є. Ковалевський: "...оглянув Донецький кряж на площі 18 000 кв. верств та обробив всі наявні геологічні дані" [10, с.202]. Геологічні дослідження закінчувалися описом знайдених матеріалів, складанням геологічних карт районів краю, а матеріали поповнювали музейне зібрання. Є. Ковалевський уперше відтворив геологічну будову регіону, назвавши його Донецьким гірським кряжем, і цій темі був присвячений ряд його робіт: "Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже", "Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа", "Исторические и статистические сведения о Славянских и Бахмутских соляных варищах" [2, с.229].

Інший документ, а саме: "Описание Мінерального Музеума" складений унтершихмейстером 2-го класу Кульшиним, безпосередньо представляє собою перелік і опис музейних експонатів із зазначенням шляху їх комплектування, а також у декількох словах сформульовану мету створення Музеума "...для вивчаючих Мінералогію". Опис містить 575 різновидів матеріалів, але не вказана поштучна кількість перелічених предметів експонатів, тому за його допомогою ми можемо встановити те, наскільки різноманітною була музейна колекція, але даний опис не дає можливості дізнатися точно число музейних фондів, лише іноді напроти опису експоната зазначається – "ящик". Неможливо й точно встановити,

чи всі музейні матеріали ввійшли до опису, чи лише частина. Колекція була поділена на кілька груп.

До першої групи ввійшли матеріали "Мінерального зібрання придбаного в Музеї Гірничого Кадетського Корпусу, впорядкованого за Системою Г. Соколова унтершихмейстером Кульшиним для вивчаючих Мінералогію" [4, с.3]. Вражає географія колекції, іноді вказані країни, губернії, міста, заводи, рудники, а іноді просто озеро чи гора: Шотландія, Англія, Франція, Фінляндія, Грузія, Рига, Санкт-Петербург, Варшава, Камчатка, Пермська губернія, Літарські острови, Киргизькі степи, Везувій, Златоустівський завод, Туринські рудники, село Липівка та інші, усього більше 45 різних географічних назв [4, с.3–41].

До другої групи ввійшли гірські породи Новоросійського краю з околиць Луганського ливарного заводу, зібрані в 1832 р. інженер-майором Іваницьким, унтершихмейстером Кульшиним, Биковим [4, с.42].

Третю групу склали матеріали з Олександрівського повіту, знайдені поблизу околиці річки Мокрої Волновахи, що були зібрані штабс-капітаном Соколовим та унтершихмейстером Кульшиним в 1834 р. [14, с.54].

До четвертої групи ввійшли експонати з області Війська Донського, а точніше з околиці слободи Єсаулівки, зібрані шихтмейстером Першиним в 1834 р. [4, с.60].

Останню групу склали експонати заводської продукції, матеріали, вугілля та руди Луганського ливарного заводу, зібрані інженер-майором Іваницьким в 1833 р., та невеликий список матеріалів "що використовуються для улаштування пічок" [4, с.62–63].

Невідомо скільки проіснував Мінералогічний музей Луганського ливарного заводу та подальша доля його фондів, але відомо, що на кінець XIX – початок XX ст. Луганщина не мала окремих самостійних музейних закладів.

Питаннями охорони й збереження музейних цінностей міста та краю на той час займався Катеринославський губернський музей, до ради якого входив представник від Луганщини. Зазвичай він обирався Луганською міською радою, про що свідчить, зокрема, такий документ: "Представником від м. Луганська до Ради Катеринославського Обласного Музею ім. А. Н. Польша вибраний Інженер-Технолог Петро Дементійович Траїлін" [11, с.3]. Так, з 1906 до 1909 р. цю посаду обіймав Петро Дементійович Траїлін, а з 1910 до 1912 р. міщанин Іліодор Іліодорович Нешков [11, с.19; 12, с.3, 16; 13, с.4; 14, с.23, 26, 27].

Документи Слов'яносербського та Старобільського повітових земських зібрань містять свідчення про розвиток у цей час у регіоні такого напрямку музейництва, як шкільні музеї. Так, у "Докладі. Об'єднання 220 руб. на пополнение земских районных музеев" згадуються районні музеї при земських училищах в Слов'яносербському повіті: "Завідуючі двокласними земськими училищами звернулися до

Управи з проханням про поповнення районних музеїв деякими предметами, у яких є необхідність для 2-х класних училищ. На придбання перелічених у доданому при цьому списку предметів необхідно 220 крб. про асигнування цієї суми Управи й клопочеться перед Земським Зібранням" [11, с.21].

Про зміст подібних музейних шкільних зібрань дає уявлення "Списокъ наглядныхъ учебныхъ пособій для подвижныхъ музеевъ уездныхъ земствъ" [15, с.46–56], який демонструє основні напрямки формування та можливого змісту подібних музейних установ. Це – священна історія, географія та етнографія, технологія й прикладні знання, зоологія і анатомія, ботаніка, мінералогія та фізика. Серед експонатів переважну частину склали різноманітні таблиці, діаграми, креслення, малюнки. Музейна чи джерелознавча цінність таких колекцій дуже незначна, адже експонати були масового виробництва і практично не містили оригіналів. Але їхня важливість визначається іншим – дуже часто в історії музейництва України подібні шкільні музеї слугували підґрунтям для подальшого формування вже повноцінних музейних зібрань.

Отже, розглянуті документи дозволяють говорити про зародження музейної справи в Луганському краї у 1835 р., про створення першого закладу при першому промисловому підприємстві краю – Луганському ливарному заводі, та, відповідно, про специфіку його фондів, особливості та напрямки їхніх комплектувань. Вони повертають в історію музейництва України імена засновників музейної справи Луганщини – Гесса де Кальве і Євграфа Петровича Ковалевського та доповнюють список краєзнавців регіону іменами інженера-майора Іваницького, унтершхмейстера Кульшина та інших.

Аналіз документів початку ХХ ст. показує участь у музейному будівництві країни та розуміння необхідності даної справи з боку місцевого керівництва й активного розвитку єдиних на той час музейних осередків краю – педагогічних музеїв. Подальший розвиток музейної справи регіону стосується вже радянських часів.

Література

1. **Довнар Г.** Луганцы: историческое повествование в рассказах / Г.Довнар. – Донецк: Донбасс, 1994. – 432 с.;
2. **Темник Ю.** Первые журналисты донецкого края / Ю. Темник – Луганск: Шико, 2006. – 288 с.
3. **Темник Ю.** Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.) / Ю. Темник. – Луганск: Шико, 2004– . – Т.1. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII – начала XIX веков. Карл Гаскойн, Михаил Соймонов, Евграф Ковалевский, Гесс де Кальве, Аполлон Мевуис, Илиодор Фелькнер, Иван Тиме. – 2004. – 529 с.
4. **Російський** державний історичний архів (м. Санкт-Петербург), ф.44, оп.2, спр.391, 65 с.
5. **Миклошевський Й.** Музична і театральна культура Харкова кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Й. Миклошевський. – К.: Наукова думка, 1967. – 450 с.
6. **Формозов А.** Начало изучения каменного века в

России: первые книги / А. Формозов. – М.: Наука, 1983. – 127 с.
7. **Масанов И.** Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей / И. Масанов – М., 1949. – 225 с. 8. **Бакулев Г.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Бакулев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 672 с. 9. **Подов В.** Открытие Донбасса. Исторический очерк: документы / В. Подов. – Луганск: Донбас, 1991. – 110 с. 10. **Новик Б.** История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700–1917 гг.) / Б. Новик, В. Пермяков, Е. Коваленко. – К.: Из-во АН УССР, 1960. – 530 с.; 11. **Державний архів Луганської області** (далі – ДАЛО), ф.60, оп.1, спр.16, 36 с. 12. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.17, 45 с. 13. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.18, 27 с. 14. **ДАЛО**, ф.60, оп.1, спр.24, 39 с. 15. **Журнали** чрезвычайнаго Старобільскаго уезднаго земскаго собранія за 1910 год, съ приложеніями. – Старобільськ: Типографія Л. Н. Баглай, Коммерческая улица, 1910. – 41 с.

Радченко Н. Н. Источники по истории музейного дела Луганщины, 1835 г. – начало XX ст.

В статье впервые осуществлен всесторонний анализ источников по изучению истории музейного дела Луганской области 1835–1917 гг. Проанализированы и введены в научный оборот исторические источники, которые ранее не использовались исследователями.

Ключевые слова: источник, история музейного дела, музей, фонд.

Радченко Н. М. Джерела з історії музейної справи Луганщини, 1835 р. – початок XX ст.

У статті вперше здійснено всебічний аналіз джерел з історії музейної справи Луганщини 1835–1917 рр. Проаналізовано і запроваджено в науковий обіг історичні джерела, які раніше не використовувалися дослідниками.

Ключові слова: джерело, історія музейної справи, музей, фонд.

Radchenko N. N. The sources of the history of museum-keeping in Lugansk Region, from 1835 – to the beginning of XX cr.

The sources of the history of museum-keeping in Lugansk Region 1835 – 1917 are analyzed in this article. The historical sources which have never been used by researchers before are investigated and introduced into scientific turnover.

Keywords: Fund, the history of museum-keeping, museum, source.